

## ТАҚИҚ НУТҚИЙ ЖАНРИНИНГ ТУРЛИ КОНТЕКСТЛАРДА ИФОДАЛАНИШИ

*Maqsudova Feruza Jo‘ravoy qizi*  
*Ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi*

**Аннотация.** Ushbu maqola bugungi kunda tilshunoslikda dolzarb masalalardan biri bo‘lgan nutqiy janrlar haqida. Unda nutqiy janrlar, ularning turlari, o‘rganilishi haqida ma‘lumot beriladi. Nutqiy janrlarning biri bo‘lgan “taqiq nutqiy janri”ning lingvistik birlik sifatida qanday xususiyatlar kasb etishi, bu janrda paralingvistik vositalarning o‘ziga xos xususiyatlari to‘g‘risida fikrlar bayon qilingan.

**Калит so‘zlar:** nutq janrlari, badiiy matn, rasmiy matn, taqiq nutqiy janri.

**Аннотация.** Это статья о речевых жанрах, которые сегодня являются одним из актуальных вопросов лингвистики. В нем дается информация о речевых жанрах, их видах, изучении. Излагаются представления о том, какие особенности приобретает как языковая единица один из речевых жанров - “запретный речевой жанр”, о специфике паралингвистических средств в этом жанре.

**Ключевые слова:** речевые жанры, художественный текст, официальный текст, запретный речевой жанр.

**Annotation.** This article is about colloquial genres, which are one of the pressing issues in linguistics today. It provides information about colloquial genres, their types, study. One of the colloquial genres, what features the “Forbidden colloquial genre” acquires as a linguistic unit, in this genre, opinions are expressed about the peculiarities of paralinguistic means.

**Keywords:** speech genres, artistic text, formal text, taboo colloquial genre.

Maqsadli munosabatlar bilan birlashtirilgan so‘zlar, matnlar, bir jumla bilan aytganda, nutqiy harakatlar to‘plamini nutq janri sifatida tushunamiz. Bu jarayon insonlarning ijtimoiy hayotda o‘zaro munosabatlarning doimiy holatlarini og‘zaki, yozma, shuningdek, ramziy ravishda ifodalash jarayoni ekanligi ham ma‘lum. Bugungi kunda ushbu atama til sistemasidagi o‘ziga xos, barqaror nutqiy birliklarni tadqiq etuvchi alohida mustaqil ilmiy tilshunoslik sohasi sifatida tilni ijtimoiy munosabatlar oralig‘ida tadqiq qiluvchi tadqiqotchilar uchun o‘rganish obyekti sifatida ahamiyatli hisoblanadi. Nutqiy janrlar nazariyasining rivojlanishida rus tilshunos olimi

M.M.Baxtinning tadqiqotlarini alohida ta’kidlash o‘rinli. U faqat adabiyotshunoslikda qo‘llanilgan janr tushunchasini tilshunoslikka ham tatbiq qildi hamda nutqiy janr tushunchasini olib kirdi. Shu bilan bir qatorda, o‘zining ilmiy qarashlari asosida ushbu yo‘nalishdagi fikrlarni boyitdi. Uning ta’kidlashicha, nutq janrlari jamiyat tarixidan til tarixiga “yetakchi kamarlar” bo‘lib xizmat qiladi.

Ma‘lum bir lingvistik xarakterdagi matnda qo‘llanilgan har qanday nutqiy janr

konteks ta'siri ostida o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Jumladan, konteks rasmiy, badiiy tabiatli bo'lishi mumkin. Ma'lumki, yuqoridagi mazmunli matnlarning har biri o'ziga xos xususiyatlar, alohidaliklar kasb etadi.. Masalan, buni "taqiq" nutqiy janri asosidagi ko'rinishlariga e'tibor beraylik. Ta'kidlaganimizdek, har xil turdagi matnlarda (rasmiy, badiiy...) "taqiqlash" nutqiy janrini ifodalashda turli vositalardan foydalaniladi. Shunga muvofiq ravishda uning semantikasida ham turli nozikliklar, ahamiyatli jihatlar yuzaga chiqadi. Jumladan, quyidagi matnlarda ana shu jihatlarni ko'rishimiz mumkin. "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi deputati va Senati a'zosi daxlsizlik huquqidan foydalanadilar. Qonunchilik palatasi yoki Senatning roziligisiz jinoiy javobgarlikka tortilishi, qamoqqa olinishi yoki sud tartibida beriladigan ma'muriy jazo choralari tortilishi **mumkin emas.**"

(O'zbekiston Res. Kon, 88-modda)

Yuzim og'riganidan emas, kulgim qistaganidan ko'chaga otildim.

- **To'xta**, yer yutkur! – Onam ketimdan chopadi. – **To'xta**, juvonmarg!

(O'. Hoshimov)

Har qanday nutqiy janrni ifodalashda bo'lganidek, taqiq nutqiy janri ham turli lingvistik va paralingvistik vositalar asosida yuzaga chiqadi. Lingvistik vositalar sifatida taqiqni anglatuvchi fe'llar (taqiqlanadi, mumkin emas, man qilmoq,); har qanday fe'ning buyruq shakli (bunda buyruq orqali taqiq yuzaga chiqadi: qilmang, etmang...); yo'q, mutlaqo so'zlari; inkorni ifodalovchi yordamchilar (na...na, sira, hech, aslo) kabilarni ta'kidlashimiz mumkin.

Taqiq nutqiy janrining paralingvistik vositalar asosida ifodalanishi uning yanada tasirli, ishonarli tarzda namoyon bo'lishini ta'minlaydi. V.Yartseva tasnifiga ko'ra paralingvistik vositalar ham bir necha guruhlariga ajraladi.. U o'z lug'atida paralingvistik vositalarning 3 xil ko'rinishi mavjudligini aytadi:

1. Fonatsion: temp, ovoz balandligi, tovushlarning talaffuzi, suhbatning tezligi, turli xil to'xtalishlar:

2. Kinesika: imo-ishora, mimika, gavda qismini turli xil pozalarda tutish holatlari:

3. Grafik: harflar o'rniga turli shartli belgilardan foydalanish yoki unga qo'shimcha qilish, husnixat va shrift o'lchamidagi o'zgarishlar.<sup>1</sup>

Nutq jarayonida taqiqni fonatsion tarzda ifoda etilishi o'ziga xos fonetik hodisa sifatida ham namoyon bo'lishi mumkin. Bunda biror nutq tovushini cho'zib talaffuz qilish, ovoz tempining o'zgarishi (balandlik yoki juda pastlik); jim qolish kabi fonatsion birliklardan foydalaniladi.

So'zlovchi muloqot jarayonida suhbatdoshiga o'z fikrini yanada aniqroq, vaziyat taqozosiga ko'ra ishonarli ravishda yetkazish uchun turli imo-ishoralardan, yuz

ifodalaridan hamda tana qismlarining turli harakatdagi ko‘rinishlaridan – paralingvistik vositalardan foydalanadi. Tilshunos olim M. Saidxonovning quyidagi fikrlari ham kinema kommunikativ jarayonning ajralmas qismi ekanligini ko‘rsatadi: “Insonlarning ishoralar orqali fikr ifodalashi, yuzlarida, emotsional-mimik o‘zgarishlarning ko‘rinishi, garchi fiziologik, biologik jarayon bo‘lsa-da, u mulohazaning, kommunikantlarning o‘zaro axborot almashinuvining natijasidir. Shunga ko‘ra imo-ishoralar antropologlarning o‘rganish obyekti bo‘lmasdan, ma‘lum jamiyatdagi ijtimoiy-madaniy holat bilan aloqador bo‘lgani sababli, bevosita tilshunoslar tomonidan o‘rganilishi kerak. Axborot uzatish lisoniy yoki nolisoniy yo‘l bilan amalga oshar ekan, nolisoniy yo‘l keng ma‘noda noverbal vositalar, ishoralar bo‘lib, axborotni to‘ldirish uchun xizmat qiladi. Tabiatning boshqa in‘omlari kabi inson tanasi harakatlari va mimikasi muayyan kontekst va holatda ma‘lum ma‘noni ifodalab keladi. Shunga ko‘ra insonning boshqa xulqlari kabi imo va ishoralar ham o‘z tizimiga ega bo‘ladi. Insonlar tomonidan aloqa-aralashuvda ishlatiladigan ishoralar ham fiziologik, ham ijtimoiy hodisa sanaladi”.<sup>2</sup>

Kommunikant aloqa jarayonida ma‘lum bir taqiqni ifodalamoqchi bo‘lsa, adresatga “tushunarli” bo‘lgan harakatlarni ifodalaydi. Masalan, boshini ikki yonga qimirlatmoq, qo‘lini ko‘ktak qafasigacha ko‘tarib, kaftini ko‘rsatmoq, ko‘rsatkich barmog‘ini labi va burni ustiga qo‘ymoq yoki shu barmoqni havoda ikki yonga harakatlantirmoq... kabi kinemalardan foydalanadi.

Til egalarining ma‘lum so‘zlarni, hodisalarni taqiq etishida ana shu xalq ijtimoiy hayotining turli sohalaridagi kuzatishlari, qabul qilingan ma‘lum bir qonun-qoidalari asos bo‘lib xizmat qiladi. Taqiqni ifoda etishda harflar, so‘zlar, kinemalar bilan bir qatorda turli shartli belgilardan ham foydalaniladi. Bunga turli tashkilot va muassasalarda ishlatiluvchi taqiqni bildiruvchi belgilarni (kres, aylana ustidagi chiziq), yo‘l chetidagi

Yuqorida ta‘kidlab o‘tilgan nazariy ma‘lumotlardan kelib chiqqan holda “taqiq” nutqiy janrining rasmiy va badiiy matnlarda qo‘llanilishiga, ularning bir qator o‘ziga xos jihatlarning ifodalashiga to‘xtalib o‘tsak. Badiiy matnning o‘ziga xos xususiyatlari uning obrazlilik, emotsionalligi, muallifning matn mavzusidagi o‘rni, hissiyotlari va o‘ziga xos qarashlarining aks etishi, ishlatilgan uslubiy qarashlarning boyligi, chuqur tavsilotlari hamda shunga muvofiq ravishda o‘quvchilarning tasavvuriga, ichki kechinmalariga ta‘siri kabi bir qator omillar orqali namoyon bo‘ladi. Rasmiy ko‘rinishdagi matnlar esa aniqlik, izchillik, ixchamlik, tayyor qoliplashgan birliklardan foydalanish, hissiyot va baholarning ishtirok etmasligi kabi jihatlari bilan ajralib turadi.

Demak, shunga muvofiq har bir janr o‘z ifodasini to‘laqonli topishi uchun o‘ziga xos vositalarni va ularni tashkil qilishning maxsus usullarini talab qiladi.

Yigitlar Toshqal’a tomon yo‘l olishdi.

- **To‘xtang!** – qichqirdi Sarsonboy ota. – Musulmon bolamisizlar, meniki emas dedim-ku! Egasi yo‘q bu qo‘ylarning. Urushda bedarak ketgan, yigirma yildan beri boqib yuribman...Insof bormi?

(O‘.Umarbekov)

Ushbu parchada taqiqni bildiruvchi “To‘xtang” fe’li orqali so‘zlovchi tinglovchilarga ma’lum harakatni amalga oshirish mumkin emasligi haqidagi hukmni ifodalangan.

- Humoyun mirzoga chopar yuboraylikmi? – deb so‘radi Tohir. Bobur ko‘zini ochib, xiyol o‘ziga kelgandek bo‘ldi. Chopar Kobul va Badaxshonga yetib borguncha kamida bir oy vaqt o‘tadi. Bu orada biron kori hol bo‘lsa na Humoyun, na Mohim begim yetib kelolmasliklari aniq. Bobur g‘amgin **bosh chayqab**:

- Foydasi yo‘q, - dedi.
- Uning ahvoli tobora tang bo‘layotganini ko‘rgan Tohir:
- Hazratim, bardam bo‘ling! – deb iltijo qildi. – Biz siz bilan necha o‘limlardan qolganmiz! Dardga bo‘y bermang, yengasiz!
- Lekin...bunday falokat...birinchi uchrashi!..

(P.Qodirov)

Ushbu badiiy parchalarda yozuvchi personajlarning suhbat jarayonidagi holatini, suhbatdoshga bo‘lgan subyektiv munosabatini lingvistik vosita bilan bir qatorda paralingvistik vositani ham qo‘llash orqali yanada aniqroq, kuztuvchiga tushunarli tarzda ifoda etishga erishgan. Har ikki misolda ko‘rinib turganidek, “yo‘q” lingvistik vositasi orqali ifoda etilgan taqiq ma‘nosi “bosh chayqab” paralingvistik vositasini qo‘llash orqali yanada qat‘iy, ishonarli hamda tasirli ifodalanishini ko‘rishimiz mumkin.

#### Adabiyotlar:

1. Уярцева В.Большой энциклопедический словарь.2-е издание .- М.: “Большая Российская энциклопеди”,1998.-С.367.
2. Saidxonov M. ”O‘zbek tilida ishoralarning verballashuvi va matniy xususiyatlari”, fil.fan.doktori(DSc) diss. Andijon,2022.
3. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Toshkent. 2008